

Зашто је политичка теорија настала тек у старој Грчкој?

Апстракт: У раду се анализирају околности и основни фактори настанка политичке теорије у старој Грчкој. Поштујући бројна и велика достигнућа цивилизација Старог истока, не можемо тврдити да су оне познавале политичку теорију или науку уопште. Корене данашњег концепта науке, политичке теорије и политичке филозофије морамо тражити у старој Грчкој. У прошлости су били бројни покушаји да се настанак ових дисциплина своди на један изузетан, одлучујући фактор. Пажљивија анализа познатих чињеница о настанку филозофије и околности у којима се то десило, упућује на закључак да морамо рачунати са сложеним сплетом чинилаца који су имали различито порекло и последице. Најдубљи узроци се могу наћи у друштвеној позадини грчке политичке теорије, која је и сама била резултат комплексних околности и дуготрајног развоја. Као већ врло сложен вид апстрактног мишљења, политичка филозофија не спада у рана достигнућа грчке цивилизације. На њену појаву морамо чекати све до епохе велике зрелости и креативне снаге грчке културе. Први мислиоци који се, грубо говорећи, могу описати као политички филозофи су поједини софисти, крајем V века пре н. е. Потпуно разрађена политичка теорија среће се тек у IV веку пре н. е., у делима Платона, Аристотела и њихових савременика и ученика.

Кључне речи: стара Грчка, Стари исток, политичка теорија, политичка филозофија, историја филозофије, софисти.

Појам политичке теорије и њено место пре грчке цивилизације

Појава научне теорије у виду у каквом није постојала у ранијим културама, одавно је уочена и призната као велико достигнуће старогрчке цивилизације. Ово је несумњиво једно од највећих аутентичних постигнућа старих Грка и једно од њихових најважнијих – а појединачно можда и најважније – завештање каснијој европској цивилизацији. У

1 smiljanic.iva@gmail.com

извесном смислу целокупна савремена наука има претходника, ма како далеког, у радовима античких грчких филозофа и научника.

Констатовати ову појаву је, међутим, релативно једноставно. Пружити рационално и аргументовано објашњење за њу је сасвим друго питање. Гледајући грчку цивилизацију као једну у низу које су постојале на подручју древног Медитерана, лако се уочава њено средишње место и посебност у односу на оне које су јој претходиле и које су јој биле савремене, и то упркос несумњивом утицају старијих култура Блиског истока на класичну Хелладу. Али много је теже наћи где лежи објашњење за изузетност те културе и њену способност да створи теоријску науку и, у оквиру ње, политичку теорију.²

Шта подразумевамо под политиком и политичком теоријом и да ли се та два феномена ипак могу открити и у културама Старог истока? Једна традиционална дефиниција (Мајкл Г. Роскин) описује политичку науку као „систематско изучавање власти и механизма владавине путем емпиријских и научно-теоријских метода анализе; политичка наука, пре свега, изучава државу, њене органе и институције.“³ Иако је савремена политичка наука далеко шира дисциплина него што ова и сличне дефиниције сугеришу, она ће бити користан водич и показатељ за откривање сличне активности у антици.

Основно питање „зашто се политичка теорија јавља тек у старој Грчкој?“, може се поставити и негативно, на пр. „зашто се политичка теорија не јавља на Старом истоку“ или „зашто се не јавља пре класичног доба у самој Грчкој?“. Древне цивилизације Блиског истока имале су веома дуг и, у целини гледано, плодносан развој пре уздизања класичне Грчке. Корени двеју највећих култура Старог истока се уочавају веома рано, у Месопотамији и Египту IV миленијума пре н.е. Најкасније око 3300. године пре н.е. стари Сумер је имао низ заједница, које се по својој комплексности морају одредити као градови-државе,⁴ док је у старом Египту најдаље око 3100. пре н.е. успостављена јединствена организована држава под влашћу фараона.⁵ Трећи и други миленијум пре н.е. видели су даљи развој ових цивилизација, развој који је захваљујући достигнућима савремене науке све боље познат. Сумер, Акад и, касније, Вавилонија и Асирија постали су земље густе насељености, високог (за античке појмове) степена урбанизације и доста сложеног, слободно се

2 Cf. Михаило Ђурић, *Хуманизам као политички идеал* (Београд: Терсит, 1995), 25–28.

3 Michael. G. Roskin, “Introduction” in *Political Science*, ed. Ann Hosein (New York: Rosen Publishing, 2016), x. Cf. Michael. G. Roskin et al., *Political Science: An Introduction* (Boston: Longman, 2012), 3–5.

4 Амели Курт, *Стари исток. Први том* (Београд: Завод за уџбенике, 2004), 19–32; Данијела Стефановић, *И беше попут птице у кавезу: студија о историји и култури Старог истока* (Београд: Службени гласник, 2012), 42–44.

5 Курт, *Стари исток. Први том*, 122–126, 128–130.

може рећи, и софистицираног друштва. У грубим цртама, изузимајући мањи степен урбанизације, слична карактеристика важи и за Египат. Уз значајан подстицај из ових центара, до средине другог миленијума пре н.е. високе културе су се развиле и у данашњем западном Ирану, Сирији, Палестини, Малој Азији и, најзад, у областима око Егејског мора. Мора се нагласити да је ова слика у значајној мери упрошћења у односу на реалност коју откривају археолошка и историјска истраживања, пошто не узима у обзир осцилације, стагнације и дисконтинуитет у развоју којих је итекако било у читавом региону, али општа оцена о дугом развоју и постојаности ових древних култура ипак стоји.⁶

Културе Старог истока су, дакле, створиле високоорганизована друштва која их оштро раздвајају од примитивних заједница које су им претходиле, као и од оних које су им биле савремене у другим деловима света. Међу њиховим достигнућима, које им данашњи свет признаје, су и најстарија светска књижевност, развијена и занатски специјализована ликовна уметност и музика (о којој се, међутим, зна веома мало), монументална архитектура, низ практичних и техничких постигнућа (у земљорадњи, мелиорацији, грађевинарству, морепловству, бродоградњи, земном транспорту итд.) законодавство, те религијски и етички системи који су били од огромног утицаја у свим каснијим епохама људске историје. Чак и ово површно набрајање може да изазове питање, да ли заиста у оквиру ових, сразмерно времену и околности, огромних постигнућа и током изузетно дуге историје, у културама Старог истока није било места за теоријску науку, односно политичку теорију?⁷

Проблем свакако не лежи у недовољној образованости или недостатку капацитета за апстрактну мисао. Друштва Старог истока су, додуше, у односу на укупну популацију имала изузетно мали проценат писмених и образованих људи, али ово само по себи не може имати апсолутни значај, пошто је све до најновијег доба у великој већини друштава писменост и више образовање било повластица елите. Најбоље позната друштва (Египат, Вавилон, Асирија) су имала једну или више друштвених група, у ствари релативно затворених сталежа, којима је писменост и књижевно образовање било саставни део идентитета и професионалног позива. Ту пре свега спадају свештеници чија је обавеза, између осталог, била чување традиционалног знања у областима теологије, ритуалне праксе, сакралне књижевности и историје.⁸

6 Ibid., 6–13.

7 „Narodi Egipta i Mezopotamije, koliko možemo otkriti, nisu imali interesa za znanje radi samog znanja, već samo u onoj mери u kojoj je ono služilo u praktične svrhe.“ William K. C. Guthrie, *Povijest grčke filozofije 1: Raniji predsokratovci i pitagorovci* (Zagreb: Naklada Jurčić, 2005), 26.

8 Појмове „теологија“, „књижевност“, „историја“ и сл. треба схватити у складу са друштвеним контекстом у ком се јављају, и, према томе, веома широко и доста удаљено од оног што се данас подразумева под њима.

Упркос изразитој конзервативности њиховог знања и образовања, која оставља снажан (и најчешће негативан) утисак на данашње људе, постојао је и изван простор за креативно допуњавање и развијање традиционалног знања. На пример, од нових генерација свештеника у Вавилону и Асирији се очекивало да наставе рад својих претходника, путем вођења званичних хроника храмова али и хронике краљевске куће, да према тренутним потребама прерађују и проширују сакралне текстове и да стварају нова књижевна дела, мада у оквиру успостављених жанрова и углавном на постојеће религијске и митолошке теме.

Поред њих, постојала је и професионална администрација, а у случају Египта и читав сталеж писара који је имао сопствени образовни систем и професионалне захтеве. Најзад, и владајућа аристократија и двор су, према ономе што данас о томе знамо, достигали сличне стандарде у погледу личног образовања. Они су имали на располагању храмовне и дворске школе – једине школске установе за које знамо да су постојале на Старом истоку – и библиотеке, такође везане за храм и владарски двор.⁹

У таквој друштвеној условљености и конзервативности образовања лежи и главни разлог ограничења интелектуалне делатности на Старом истоку. Само две институције – храм и двор – су имале економску снагу, довољно високу организацију и друштвену позицију неопходну за бављење интелектуалним радом. Независтан интелектуалац, ма како уско или широко одредили тај појам, не постоји на Старом истоку. Аутор текстова је увек свештеник, писар или племић, често припадник локалне династије и све до много познијег времена нису постојали услови да се то измени. Одгајени и образовани у једном дефинитивном кругу појмова и на бази погледа на свет који је у много чему био коначан, ти људи нису имали могућност а вероватно ни потребу да посебно анализирају или преиспитују институције које су управљале друштвом. Тако нешто није било део њиховог позива, ради тога нису образовани и то се није од њих очекивало.

У прилог овоме потребно је нагласити да је од свих институција Старог истока храм био најдуготрајнији, а од свих друштвених група свештенички сталеж. Тако су у старом Египту, свештеници и храмови традиционалних богова надживели пропаст фараонске монархије и

⁹ Ове библиотеке, које су садржавале текстове писане на глини, обрађеној кожи и папирусу (књиге на неким материјалима данас углавном нису сачуване), су могле бити врло велике и имати више хиљада књига: Асурбанипалова библиотека у Ниниви је средином VII века пре н.е. имала преко 1500 наслова, сваки копиран у шест примерака, на различитом материјалу. Карактеристично је, међутим, да на Старом истоку није повучена јасна црта између библиотеке, катастра и архива – и књижевна дела и инвентарски спискови су чувани заједно. Лајонел Касон, *Библиотеке старог света* (Београд: Clío, 2004), 11–22.

друштва за много стотина година. Опстајући кроз све историјске буре, традиционална институција храма је прошла кроз векове персијске, хеленистичке и римске власти и било је потребно сачекати победу хришћанства и репресију над паганима од стране хришћанских царева да би потпуно нестали, крајем IV века н. е. У том тренутку прошло је већ више од седам векова од пада последњег фараона и све друге институције староегипатског друштва су већ одавно нестале.

Поред конзервативности и друштвене условљености, препреке развоју политичке теорије представљала су још два фактора: доминантан митско-религијски поглед на свет и преовлађујућа колективна свест. Митски поглед на свет је вероватно први облик свести човечанства и снажно је доминирао животом староисточних народа. Религија и мит су дали тим цивилизацијама њихов нарочит облик, али су уједно отежали или потпуно онемогућили друге облике свести и апстрактног мишљења.¹⁰ Митски поглед на свет сам по себи не би био препрека, што ће показати и летимичан поглед на достигнућа грчке цивилизације. У култури старих Грка мит и традиционална религија су заузимали огромно место, али су оставили простор и за друге облике мишљења и за схватања која су се могла инспирисати митом или га потпуно негирати.¹¹

„Месопотамци и Египћани нису правили разлику између субјективног – како нам се природа приказује кроз осећања, илузије и снове – и објективног – онога што природа јесте, система којима управљају закони који се могу схватити интелектуалном анализом [...]. Народи Блиског истока, међутим, нису дошли до једног конзистентног и самосвојног рационалног метода истраживања физичке природе и људске културе зато што је рационална или логичка мисао остала потчињена митско-верском виђењу света.“¹²

Правила формалне логике и логичког закључивања, тако важна за настанак теоријске науке, нису формулисана на Старом истоку, већ је тај задатак остављен у наслеђе Грцима.¹³

Најзад, друштвима Старог истока је доминирао изразит колективизам. Појединци које видимо кроз текстове су или богови или краљеви и њихови сродници, иначе се чак и припадници елите ретко јављају као посебне личности. До обичних људи је тешко доћи,

10 Марвин Пери, *Интелектуална историја Европе* (Београд: Слио, 2000), 12–13.

11 „Да би победа митологије и антропоморфистичко-историјских теогонија и космогонија била омела развитаку философије и науке, очевидно је.“ Милош Н. Ђурић, *Историја хеленске етике* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 41.

12 Ibid., 14–15. „Месопотамска медицина је, попут астрономије, спајала научне и религијске елементе.“ Стефановић, *И беше попут птице у кавезу*, 56.

13 Jonathan Barnes, *The Presocratic Philosophers* (London: Routledge, 1982), 2.

скривених иза друштвених форми као што су град, село, сталеж или племе. Ово стање се мора прихватити не као дефект нашег знања о тим културама, већ као објективна последица устројства тадашњег друштва, менталитета и начина живота. За дискусију о политичкој теорији је битна још једна последица преовлађујућег колективног духа: готово потпуно одсуство поузданог ауторства сачуваних текстова. Већина њих уопште нема аутора или су крајње произвољно приписани некој знаменитој личности из прошлости, често митолошкој. У врло малом броју случајева имамо име писца текста, а већином се и ту ради о преписивачу а не о правом аутору. Генерације свештеника и писара су радиле на одржавању и проширењу традиционалне књижевне културе. Али без постојања интелектуалца чији је индивидуални идентитет јасно изграђен, тешко је и замислити зачетак теоријске науке која анализира друштво и институције у којем делује.¹⁴

На основу свега реченог јасно је да околности за настанак и развој политичке теорије није било на Старом истоку, што ипак не умањује огромну улогу источних народа у историји човечанства.¹⁵ Најближе политичкој теорији што се на Истоку појавило је нека врста владарске идеологије, али и то треба схватити веома широко и условљено. Кроз књижевне и сакралне текстове, почасне натписе, званична писма, законике и краљевске хронике, види се одређен идеолошко-религијски систем образлагања краљевске институције и власти. Право владара на власт над људима и њихов изузетан положај брани се масом религијских и етичких аргумената, који се у крајњем исходу своду на божанску санкцију краљевске власти, наглашену кроз учешће краља у свакодневной ритуалној пракси и његовој сарадњи са храмовима и свештеницима. Но, није постојала потреба да се оправдање и апологија краљевске власти издвоје у посебну књижевну или теоријску врсту.

Стари исток је имао учене свештенике али не и научнике, познаваоце закона али не и правнике, пророке али не и реторе, мудраце али не и филозофе, писце хроника али не и историчаре. Имао је и браниоце краљевског ауторитета – не и теоретичаре политике.¹⁶

14 Милош. Н. Ђурић, *Историја хеленске књижевности* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996), 378.

15 То што су филозофија и политичка мисао створене тек у Грчкој, не значи да се бројни грчки мислиоци, још од Талеса и Анаксимандра, нису нападали многим мотивима и идејама које су дошле из источних култура и религија. Richard. H. Popkin, ed., *The Columbia History of Western Philosophy* (Columbia University Press: New York, 1999), 2–3.

16 У даљој прошлости, када је знање о Старом истоку било далеко мање, било је истраживача који су покушавали да корене грчке филозофије траже у Азији или Египту. Данас се такав правац мишљења сматра узалудним. Фредерик Коплстон, *Историја филозофије I: Грчка и Рим* (Београд: БИГЗ, 1988), 52–53.

Друштвене околности настанка политичке теорије у старој Грчкој

Пре сваког покушаја да се пружи научно утемељен одговор на питање из наслова овог рада, морају се најпре одбацити све категорије псеудонаучних објашњења која су дуго претендовала да објасне достигнућа грчке цивилизације. Ту се најпре морају искључити све квазиантрополошке и расистичке теорије, толико популарне у XIX и раном XX веку, о нарочитим карактеристикама „грчке расе“ и „грчке крви“. Ове теорије, које су одговор на питање о успону грчке цивилизације тражиле у биолошким карактеристикама старогрчке популације, данас су одавно напуштене као ненаучне. Слична је позиција и разних позивања на специфичност грчког „духа“ или „креативног генија“. Њима својевремено нису били склони само књижевници и естетичари, већ и филозофи, социолози и историчари, али и ту се ради о својеврсној мистификацији која не оставља места за научну анализу, већ и због потпуне недефинисаности и нејасноће ових појмова.¹⁷ Врло рано су се јавиле, а тек у новије доба биле одбачене, разне теорије које су квалитете старих Грка изводиле из природног окружења (клима, рељеф, тло). Чак је и сам Аристотел тврдио да грчка посебност у односу на друге народе потиче од идеално балансираног поднебља:

„Народи који живе у хладним крајевима и они који живе у Европи врло су храбри, али у мањој мери интелигентни и вешти. Зато су они увек слободни, али немају смисла за државну заједницу и нису у стању да владају над својим суседима. Напротив, народи који живе у Азији интелигентни су и имају смисла за уметност, али немају храбрости па остају под вечним јармом ропства. А грчки народ који заузима средишни географски положај, спаја у себи особине и једних и других. Храбар је и интелигентан, па је стога умео да сачува слободу и створи најбоље државно уређење и, кад би био уједињен, био би у стању да влада над свима.“¹⁸

Мада слична схватања, бар у свом крајњем виду, данас остављају утисак крајње наивности, не тако давно су постојали и озбиљни аутори коју су стајали иза њих. Још и данас се, чак и у радовима стручњака, може наћи схватање да су грчка уметност, наука и филозофија просто последица постојања једне доконе, богате и образоване класе која је могла да се неоптерећена препусти вишим духовним активностима. Међу многим

17 О различитим облицима, аспектима и значају „грчког духа“ говори опширно и Хемфри Д. Ф. Кито, *Грци* (Нови Сад: Матица српска, 1963), 207–216, али ни он није у стању да дефинише овај појам, којим покушава да објасни домет грчке цивилизације у свим областима.

18 Arist. *Pol.* VII 6, 1 (1327b 23–29).

аргументима који се могу поставити као приговор овом (у суштини врло наивном и поједностављеном) схватању је и тај да су многа друга друштва, нека од њих старија или савремена старим Грцима, поседовала економски независну елиту, која ипак није остварила еквивалентна дела у интелектуалној сфери. Већ је наглашено да су земље Старог истока имале и образовану и економски обезбеђену елиту која је могла да се бави и бавила се стварањем дела високе културе. Међутим, упркос овој појединачној сличности, та култура се драстично разликује од оне коју су створили стари Грци. Узроци интелектуалних постигнућа се не могу свести на пуко постојање слободног времена и материјалне сигурности.

„Античка грчка наука и филозофија јесу биле радикалне иновације, али нису створене ни из чега.“¹⁹ Као и на другим просторима и у другим временима, основни оквир за све људске делатности представља друштво.²⁰ Његов значај и његов утицај на креативност појединца може да пружи одговор не само на питање зашто се политичка теорија јавила у старој Грчкој у њено класично доба, већ и зашто се није јавила раније.²¹ Данас знамо да је и грчка цивилизација много старија него што се то мислило пре само једног века. Преци Грка су настањивали југ Балкана бар од почетка другог миленијума пре н. е. а већ око 1600. пре н. е. имали су високу културу. Тадашње друштво (конвенционално названо „микенским“ по Микени, највећем од градова у тадашњој Грчкој) по много чему је било аналогно својим савременицима на Блиском истоку и, по свему што о њему знамо, није изнедрило политичку теорију нити било који вид теоријске науке. Грчка је у тој фази свог развоја (приближно од XVII до XII века пре н. е.) била прекривена малим краљевствима у којима је палата била центар политичког, друштвеног, економског и религијског живота а краљ је био уједно и првосвештеник – његова функција је имала снажно божанско покриће. Становништво је било подељено на разне друштвене групе, економски и политички подређене двору.²² Такав друштвени миље је, у грубим цртама, одговарао оном у фараонском Египту, Вавилону или Хетитској краљевини и на исти начин је искључивао појаву независне и рационалне мисли.²³

Пад ових раних грчких краљевстава је окончао и њихову фазу у историји грчке културе.²⁴ Уништила су их примитивнија и ратоборнија грчка племена (Дорци), на примитивнијем ступњу друштвеног и

19 Edward Hussey, "The Beginnings of Science and Philosophy in Archaic Greece," in *A Companion to Ancient Philosophy*, ed. Mary L. Gill and Pierre Pellegrin (Oxford: Blackwell, 2006), 3.

20 Ђурић, *Хуманизам као политички идеал*, 29.

21 Коплстон, *Историја филозофије I*, 51–53.

22 Џон Чедвик, *Микенски свет* (Београд: Утопија, 2002), 105–131.

23 Михаил Ростовцев, *Историја старог света* (Нови Сад: Матица српска, 1974), 30–35.

24 Чедвик, *Микенски свет*, 253–260.

културног развитака.²⁵ У периоду који је уследио (XI – VIII век пре н. е.) Грчка је најпре била попрште даљих померања племена, сеоба, ратова и опадања популација, а затим је, и то само постепено, уследио поновни развој градова и прогресивна друштвена еволуција. Није потребно посебно елаборирати непостојање теоријске науке у оквиру друштва које је сразмерно примитивно, материјално несигурно и нестабилно, и претежно неписмено.²⁶

Политичка теорија, аутентични производ старогрчког друштва и мисли, настаје тек у VI веку пре н. е. и то у сасвим другачијим и променљивим друштвеним околностима. Оквир за ову промену је дала специфична грчка државна и друштвена форма: полис (πόλις), грчки град-држава.²⁷ У облику који данас препознајемо, полис се формира тек од средине VIII века пре н. е. а пун облик и зрелост институција достиже од позног VI века пре н. е.²⁸ Изузев можда градова Феникије и њихових колонија, источни градови и државе не нуде политичку форму аналогну полису. За грчки град-државу је у раном периоду била карактеристична извесна нестабилност али и динамичност развоја и велика разноликост институција између различитих градова.²⁹ У овим релативно малим политичким заједницама није било институција које су могле да доминирају животом људи на онај начин на који су то чинили двор и храм у источним културама.³⁰ Монархије које су Грци имали у предкласично доба су биле сасвим различите од оних које су постојале у микенској епоси.³¹

Краљ је у грчким државама XI до VII века пре н. е. био поштована личност чији се ауторитет темељио само на племенској традицији и веровању у божанско порекло његове породице, на које су, међутим, претендовали и други аристократски кланови. Институција двора или палате не постоји уопште, а исто је и са ма којом врстом краљевског чиновничког апарата, који се у грчким градовима не налазе ни у траговима. Његова стварна овлашћења била су сразмерно мала, ограничена на неке церемонијалне радње и предводништво у рату. Ситуације у којима би краљ покушао да оснажи свој ауторитет су се

25 Ibid., 37–38.

26 Victor Ehrenberg, *The Greek State* (London: Methuen Publishing Ltd, 1972), 17–21.

27 Ernest Barker, *Greek Political Theory* (London: Methuen & Co., 1970), 19–23; Victor Ehrenberg, *From Solon to Socrates* (London: Methuen & Co, 1970), 11–16; Ehrenberg, *The Greek State*, 26–38, 88–90; Nicholas G. L. Hammond, *The Classical Age of Greece* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1975), 3–5, 10–12.

28 Џон Бордман, Џаспер Грифин и Озвин Мари, ур., *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света* (Београд: Clio, 1999), 13–18.

29 Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 468–469; Кито, *Грци*, 74–75, 81–84, 90–91.

30 Ђурић, *Хуманизам као политички идеал*, 42–48.

31 Ehrenberg, *From Solon to Socrates*, 7.

редовно завршавале његовим падом. Изузев у Спарти, чије је државно уређење било врло специфично, у свим грчким градовима до V века пре н. е. институција краља нестаје. Она преживљава у каснија времена само у релативно неразвијеним и неурбанизованим покрајинама западне и северне Грчке (Епир, Тесалија, Македонија и др.).³²

Појам „храм“ у контексту античке Грчке означава институцију доста другачију у односу на еквивалента са Истока. Као ни краљевска власт, која је била врло лимитирана и нестала рано, тако ни храм ни свештеници нису били ограничавајући фактор развоја слободне мисли у грчком друштву. Узета сама по себи, религија је заузимала сразмерно велико место у животу и свести просечног човека, чак и у тако великом центру каква је била Атина V и IV века пре н. е. Међутим, то је био више однос уздржаног поштовања према традицији и сила које су стајале иза ње, него потпуна преданост верским истинама коју срећемо на Истоку.

За разлику од Истока, храм није био централна институција грчког града – напротив, то је била агора, трг на којем је био центар и друштвеног и привредног живота (у одговарајућим данима служио је и као пијаца) у граду. Такође, стари Грци нису имали свештенство као посебну професију или друштвену класу. Свештенство микенског доба није преживело епоху сеоба, а потоње нестабилне околности и специфичан развој грчког друштва су осигурали да се слична друштвена група не образује. Изузев у неколико самосталних светилишта која су функционисала попут минијатурних полиса (Делфи, Олимпија, Додона итд.), свештеници су се у грчким градовима бирали као и сви други званичници, попут већника, благајника или надзорника тржнице. Изузев у ретким случајевима где је то звање било доживотно, свештеник је имао и мандат своје функције који је обично износио годину дана, после чега би му се бирао наследник. Увођење у свештеничко звање није било праћено посебним обредом, није било никаквог посвећења, иницијације или хиротоније. Није било ни тајног знања у које су упућивани само свештеници, нити било каквих „светих књига“ у којима је такво знање било записано. Такође, грчка религија није прописивала свакодневни живот људима и никада није имала ништа упоредиво са јеврејском Књигом закона. Врло мали број култова је имао тајне обраде („мистерије“) који су били резервисани само за посвећенике, иначе су детаљи ритуалне праксе били познати и прилично стандардизовани. Храм јесте био установа која је побуђивала знатно поштовање и била окружена ореолом мистике, али то није потицало од ауторитета свештеника као класе, већ из општег уверења да је у храму божанство на посебан начин, мистички присутно и да је

32 Barker, *Greek Political Theory*, 26–32; Ђурић, *Историја хеленске етике*, 100–101; Ehrenberg, *The Greek State*, 22–25; Nicholas G. L. Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.* (Oxford: Clarendon Press, 19632), 140–145; Ростовцев, *Историја старог света*, 56–57.

као такво нарочито приступачно за комуникацију са смртним људима. Светилишта у старој Грчкој нису представљала претњу развоју слободне дискусије и научне теорије, нити су имала средстава и разлога да се намећу друштву као спољни чинилац. Она су била потпуно интегрисана у оквире полиса.³³

Грчки полис се већ у VII веку пре н. е. развијао у правцу знатне друштвене отворености и слободе за појединца. Најпре је ишчезла ионако слаба власт краља и замењена је системом владавине локалне аристократије. Типично политичко уређење грчког града се померило из традиционалне, племенске краљевине у олигархијску републику. Развој политичких институција се ту, међутим, није зауставио а катализатор даљих промена били су социјални сукоби и настанак нових друштвених група које су тражиле своје место у управи или бар заштиту од репресије моћнијих од себе. Даље од овога је тешко уопштавати, пошто Грчка у целини пружа врло разнолику слику. Поједини градови су у VII или VI веку пре н. е. били попришта немира, социјалних сукоба па чак и грађанских ратова. Неки су ове немире избегли па чак и знатно ојачали, у другим је традиционална аристократија била довољно јака или довољно способна да нађе начине да се одржи. Многи градови су били сведоци компромиса између старог племства и растуће нове елите (претежно богати трговци и бродовласници) а у неким је (Атина и Самос пре свих) крајем VI века пре н. е. дошло до успостављања демократског уређења у коме су политичка права била иста за све грађане.

Известан број градова се нашао под влашћу узурпатора који за своју власт нису имали никакво традиционално упориште. Тирани су врло раширена појава грчке историје VII и VI века пре н. е. и углавном су власт освајали комбинацијом социјалне демагогије, компромиса са деловима традиционалне аристократије и насилног преврата. Њихово одржање и резултати су зависили од властите способности и прилика у датом граду, али су могли (противно данашњем значењу речи „тиранин“) да одиграју и позитивну улогу, доносећи преко потребе периоде политичке и економске сигурности.³⁴ Мада у свом почетку нестабилна, Писистратова тиранија у Атини имала је велику и, углавном, позитивну улогу у политичкој и друштвеној историји тог града.³⁵

„На још један начин је постојање града-државе пружило основу за политичку мисао. За разлику од држава оријенталног света, он није био статичан: поседовао је принцип раста, и познавао

33 Barker, *Greek Political Theory*, 8–9; 47–48; Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 169–170.

34 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 22–26.

35 *Ibid.*, 26–32; Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 145–151; Hammond, *The Classical Age of Greece*, 53–58; Ростовцев, *Историја старог света*, 72–73.

је циклус промена. Спарта је једина држава грчког света која је одржавала постојану традицију непрекидног континуитета у својој државности: у другим градовима постојао је развој који је скоро свугде следио исти редослед, од монархије до аристократије, од аристократије до тираније, од тираније до демократије.³⁶

Атина пружа најпотпуније документован пример бурне унутрашње историје.³⁷ Град је прошао кроз све фазе политичког развојка и борбе: племенску монархију (окончану, по каснијој традицији, већ у XI веку пре н. е.); јак аристократски режим (који је током VIII и VII века пре н. е. слабио); период нестабилности и социјалних немира (друга половина VII века пре н. е.) изазваног наглим порастом становништва, друштвеним променама и развојем монетарне привреде, који нису успешно решени контроверзним Драконовим законодавством (621. пре н. е.); компромисан режим који је створио Солон (око 590. пре н. е.); прву олигархијску реакцију и нови период нестабилности (прва половина VI века пре н. е.); тиранију Писистратида (око 550–512. пре н. е.); другу олигархијску реакцију (511. пре н. е.) и, најзад, демократску владавину (од 507. пре н. е.) која је, уз мање прекиде,³⁸ потрајала у Атини више векова – такође са више етапа и варијација у развоју.³⁹ Многи градови су имали подједнако динамичан или чак много бурнији развој.

Утицај који су овако динамичан политички развој и сазревање државних институција имали на развој политичке дискусије и, у крајњем исходу, политичке теорије, очигледан је. Какве год ставове о њима имао и којој год друштвеној групи припадао, просечном грађанину неког грчког града његово државно уређење и институције тешко да су могле изгледати коначне и непроменљиве. Он је у току властитог живота могао да види слом једног режима и замену другим, јачање одређеног друштвеног слоја на рачун другог, слабљење, маргинализацију или чак потпуно нестајање неких установа и појаву сасвим нових. Традиционални облици владавине и прихваћени обичаји су могли много пута у току једног људског живота да се подвргну преиспитивању и да буду замењени новим законима, можда и драстично другачијим. Већ сама та чињеница релативизовала је устаљени политички поредак у очима људи.⁴⁰

Динамичан развој је, у целини, ишао на руку богатијем јавном животу. Већ у свом почетном стадију развоја (у периоду од IX до VII века

36 Barker, *Greek Political Theory*, 3.

37 Ryan K. Balot, *Greek Political Thought* (Oxford: Blackwell 2006), 41–47.

38 Краткотрајан олигархијски преврат 411. пре н. е. и олигархија „тридесеторице тирана“ 404 – 403 пре н. е.

39 Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 153–166; Hammond, *The Classical Age of Greece*, 27–35; Mason Hammond, *City-State and the World State in Greek and Roman Political Theory until Augustus* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1951), 9–10.

40 Balot, *Greek Political Thought*, 24–28.

пре н. е.), грчки полис је представљао много отвореније и слободније друштво од било ког источног. Већ су традиционални краљеви имали обавезу да своје одлуке образлажу и да за њих траже подршку пред скупштином одраслих, слободних мушкараца. Грчка народна скупштина је вероватно настала из неформалног скупа људи под оружјем тј. грађана способних и опремљених за рат, а такви скупови се срећу још у старогрчком епу. Временом је, међутим, ова институција еволуирала и добила сасвим другачији садржај. Пuteви развитка скупштине су били врло различити у разним грчким градовима, па ипак је она у свима постојала и имала бар неку друштвену функцију. Ни најауторитативнији тиранин, нити најконзервативнија олигархија нису помишљали на потпуно укидање ове установе, већ су је ограничавали посредно – најчешће лимитирајући право окупљања на одређене категорије становништва или сазивајући скупштину што ређе. Чак је и крајње конзервативна, а у свом политичком поретку јединствена, Спарта имала ову установу, мада сразмерно маргинализовану.

Рана грчка скупштина (до VII века пре н. е.) била је прилично рудиментарна институција, без јасно организованог деловања и дневног реда, без посебног места и редовности у сазивању. На њима су водеће личности (краљеви, аристократе) говориле пред људима који су виком одобравали или одбацивали оно што им се нуди. Али чак и таква, скупштина је постала инструмент изражавања јавног мишљења о коме се морало водити рачуна. Ситуација у којој одређени ауторитет мора да, макар и само у тренуцима кризе, објашњава своје поступке и тражи подршку од шире популације била је нешто специфично грчко и ништа слично се не може ни наслутити у ранијим културама.

Каснија еволуција скупштине је, наравно, далеко отишла од овог полазног модела. Народна скупштина класичног доба, еклесија (ἐκκλησία, V и IV век пре н. е.) представља већ врло развијену институцију, са посебним телима која јој припремају материјал за гласање (већа – буле, βουλαί),⁴¹ са дневним редом, особом која председава, званичним бележником (секретар скупштине – граматеј, γραμματεὺς),⁴² писаним правилима рада, обавезним кворумом (6000 грађана у Атини), јавним и, по потреби, тајним гласањем, одлукама које су објављиване и похрањиване у архив, те унапред утврђеним распоредом редовних заседања. Поред Атине, скупштина је у класично доба постала средиште јавног живота у десетинама других градова, а већини осталих је, у најмању руку, била једна од важнијих институција.⁴³

41 Ehrenberg, *The Greek State*, 59–60.

42 У многим градовима ова звања су била спојена – секретар је уједно и председавао скупштином.

43 Ehrenberg, *The Greek State*, 52–59.

Друштво класичне Грчке је у најразвијенијим градовима достигло ниво у коме је јавна реч била готово потпуно слободна а политичко говорништво високо цењено. Политичка дискусија – у скупштини, на тргу, по тремовима и приватним кућама – постала је саставни део јавног живота. Јавне личности су хваљене и подржаване, оспораване и нападане, али су на исти начин третиране и закони, институције, утврђени поредак у целини. Готово све у друштву било је у некој мери релативизовано и готово све је могло бити предмет расправе. У позитивној оцени класичног грчког друштва не треба, свакако, отићи предалеко. Велика разноликост грчких прилика унапред одређује да је описано важило за неке градове а за друге у мањој мери или није уопште. Било је и у Грчкој V века пре н. е. средина у којима су слобода говора и јавна дискусија биле врло ограничене или нису ни постојале, и ту се пре свега мисли на најконзервативније градове. Исто тако, постојале су и релативно неразвијене области, углавном груписане дуж северозападног и северног руба Грчке, у којима је и даље опстајао увелико анахрон друштвени поредак из ранијих векова, са племенским уређењем и традиционалним краљевима.

Међутим, оно што је заиста битно је да је Грчка имала један велики културни центар, Атину, која је у V веку пре н. е. била средиште слободног говора и, поред осталог, политички стабилна а економски богата и напредна средина. Поред Атине, постојао је и сразмерно велики број довољно развијених градских центара који су могли да је следе у њеном развоју и из којих су дошли уметници, књижевници и филозофи који ће се прославити у класичној Атини.⁴⁴ Од великих атинских филозофа и теоретичара V и IV века пре н. е. велики број нису били Атињани по рођењу. Остварење Атине као културног центра читаве Грчке било је омогућено и тиме што су све грчке области делиле исту културу, религију и језик. У том смислу није било проблема да човек рођен у неком месту на Пелопонезу, острвима или у Јонији дође у Атину ради свог образовања и културе.⁴⁵ Преношење знања и искустава из једне средине у другу могло је само да обогати интелектуални живот класичне Атине, и то се заиста и десило. Треба додати и да за овакав промет људи и идеја нису постојале значајније институционалне и политичке препреке. Истина, сваки грчки

44 Balot, *Greek Political Thought*, 73–74.

45 Можда у том смислу треба тумачити изјаву коју Тукидид (Thuc. II 41) приписује Периклу: „Једном речи, наш град је школа целе Хеладе; и чини ми се да је сваки човек међу нама способан да са извесном лакоћом и окретношћу ради све могуће послове.“ Ова изјава се обично тумачи тако да је Перикле (или кроз њега Тукидид) хтео да нагласи улогу Атине као политичког узора осталим Грцима (о чему је већ говорио раније) или да подсети да је Атина највећи културни центар Грчке у којем људи добијају најбоље образовање (што је у складу са непосредним контекстом). Могуће је да се у тој изјави циља и на једно и на друго.

град имао је сопствено грађанско право и врло јак локални идентитет и ту ни Атина није била посебно другачија.⁴⁶

Грађани су, бар у теорији, били искључиво потомци „првобитног“ становништва Атике (појам аутохтоности је у свом грчком контексту нужно митологизован), појединци и групе споља су изузетно ретко и врло тешко добијали исти статус, а одлуку о томе је могла да донесе само народна скупштина у виду посебног закона. У класично доба ових случајева има мало, тек од позног IV века пре н. е. странци ће чешће добијати грађанско право. Међутим, то што одређена особа није имала статус грађанина није била препрека да иста живи и ради у Атини. Законодавство је познавало статус привремено настањеног странца (ксенос) и стално настањеног странца (метекос или катоикос).⁴⁷ Док су у прву групу углавном спадали политички азиланти, у другој су се налазили сви досељеници који су одабрали Атину као трајно боравиште а њихов број се нарочито увећао после Грчко-персијских ратова (490 – 478. пре н. е.) када су привредно благостање и културна клима привлачили досељенике из свих грчких области.⁴⁸ Мада су били у неким областима ограничени у односу на пуноправне грађане, метеци нису имали нарочите тешкоће у погледу бављења филозофијом, уметношћу и науком, те су многа велика имена класичне атинске културе, заправо, досељеници. Док су, примера ради, Сократ, Тукидид, Платон и Исократ били атински грађани из старих породица, дотле су Херодот, Горгија, Протагора, Аристотел, Зенон и многи други били дошљаци.

По свом пореклу врло разнолики били су и атински робови а међу њима је, противно популарном мишљењу, било и образованих људи. Ослобођени робови (а ослобађање роба се сматрало моралним и друштвено прихваћеним чином) спадали су у посебну друштвену групу „ослобођеника“ (ἀπελευθεροί), чија су права била слична досељеницима и која су се временом знатно увећала. Као културно средиште, Атина V и IV века пре н. е. није припадала само себи већ и читавој Хеллади.

46 Аристотел о грађанском праву: *Arist. Pol.* III 2, 9–11 и 3, 1–6 (1277b, 1278a). „Способност владања и способност покорвања су различите, али добар грађанин треба да зна и да може и да влада и да се покорва, и у томе се баш састоји врлина грађанина да познаје власт над слободним људима и с једног и с другог аспекта.“ (*Arist. Pol.* III 2, 10).

47 Ehrenberg, *The Greek State*, 38–43; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 469–470; Ростовцев, *Историја старог света*, 125.

48 Thus. II 39 (Периклова надгробна беседа на сахрани палих војника): „Ми се разликујемо од наших противника и у војничком уређењу: наима, наш град је отворен према целом свету; ми не изгонимо из земље странце, из страха да би нешто научили или видели, и зато што би неки наш непријатељ могао приметити и искористити нешто што није скривено.“ Упркос израженом локалном патриотизму, Атињани су се, очито, дичили космополитским карактером свога града. Други део реченице је алузија на ксенофобију конзервативне Спарте и њен обичај да периодично протерује странце из своје земље (ксенеласија, ξενελασία).

Рационалност на супрот религијској и митолошкој свести. Индивидуално на супрот колективном

Већ смо указали на чињеницу да су друштвена средина и конзервативне институције биле јака препрека настанку научне политичке теорије на Старом истоку, а и у самој Грчкој током раних периода њене историје. Трећи и четврти од поменутих фактора, који су кочили развој ка научном и филозофском размишљању били су преовлађујући религијско-митолошки поглед на свет и доминација колектива над појединцем. Најпре треба решити питање места митологије и религије у грчком менталитету и како је митологија превазиђена као препрека и употребљена као креативни подстицај.

Разлика која је довела до развоја рационалног мишљења сигурно није у томе што је код старих Грка митолошка и религијска свест била слабија него на Истоку. Чињеница да је храм (као што је претходно објашњено) био у великој мери различита установа у односу на свог источног пандана није морала аутоматски да значи и повлачење религијских схватања у корист рационалне анализе.

Несумњиво је да је од велике важности била изузетна несталност и аморфност коју су показивале грчке религијске представе. У ствари, тешко је и говорити о јединственој „грчкој религији“, пошто је у пракси постојао огроман број локалних култова врло различитих по својим веровањима и ритуалној пракси. Подела на велики број одвојених култова је, у начелу, карактеристика свих политеистичких религија али је њихова разноврсност у старој Грчкој била пример за себе. Чак је и број богова којима је указивано поштовање веома варирао. Одређена „велика“ божанства уопште нису имала свој култ у неким областима, иако су иначе међу најпоштованијима; локално божанство је, опет, могло бити међу првима по поштовању у датој области, иако је ван ње било непознато. Чак ни хомерски епови, заједничка културна баштина свих Грка, нису обезбедили формирање једног коначног и одређеног пантеона. У подједнако великој мери су варирали и представе које су људи имали о боговима, култне радње које су им биле упућене и митолошко предање које је за њих било везано.⁴⁹ Артемида која је поштована у Ефесу била је по свим атрибутима (култ, иконографија, предање) различита од Артемиде поштоване на Делосу и лишена Аполона, свог брата-пратиоца. Зевс-громовник код јонских Грка и Зевс Олимпијски на Пелопонезу су по многим цртама различита божанства. Хелена је, на пример, у хомерском епу жена чија је отмица довела до Тројанског рата; међутим, на неким острвима она је слављена као богиња и имала своје храмове. Ахилеј је, по преовлађујућем предању, био највећи од јунака тројанског рата; напротив,

49 Кито, *Грци*, 240–248.

у неким дорским областима на Пелопонезу и у деловима Тесалије он је поштован као бог северног олујног ветра, бесан и непредвидљив.⁵⁰ Арес је међу Грцима био прихваћен као један од великих олимпијских богова, бог рата, насиља и освете; али организовани култ Ареса је упадљиво одустан из готово читаве Грчке: познат је само мали број сеоских светилишта посвећених Аресу, али ниједан монументални храм у неком граду. Ниједна област нити град нису организовано поштовали Ареса нити су га узели за свог заштитника, иако је такво поштовање било упућивано и божанствима чије су црте биле много мрачније (нпр. Хад, Хеката, Танатос). Сличних примера неједнакости и недоследности има безброј. Сви модерни покушаји да се грчка веровања и култ објасне на основу неког јединственог обрасца и да се групишу у један систем су претрпели неуспех. Никаквог „система“ у грчким веровањима није ни било, што можда изгледа необично данашњем човеку, док је за старе Грке то било нормално стање ствари.⁵¹

Штавише, не само да ова флуидна веровања нису била препрека за развој других облика свести – када је грчко друштво достигло одговарајући ниво развоја и културе, недоследности прихваћене религије су чак деловале подстицајно на критички дух и развој научне теорије. Оног тренутка када су рани филозофи почели да преиспитују свет око себе, религија и мит су им дали обиман материјал за критичку анализу али и низ полазних идеја за оригиналну теоретизацију. Рана грчка филозофија (VI век пре н. е.) се није превише интересовала за питања друштвене теорије и дуго се колебала између рационалног и митолошког погледа на свет, али на крају је рационално гледиште превладало.

У вези с тим треба нагласити да на почетном стадију развитка грчке филозофије није било мислилаца који су у потпуности повукли црту између веровања, мита и разума, али висок степен критичности (која по свом методу данашњим људима често делује врло наивно) био је заједнички свима. Око 520. пре н. е. Ксенофан из Колофона (570–480, већи део живота провео је у Елеји, на југу Италије) написао је филозофске поеме *О природи* и *Ругалице*, у којима је оштро напао хомерски свет богова на основу етичких аргумената. Хомер је богове приказао као људе са свим њиховим манама (лаж, бес, глупост, страст, прељуба итд.) што је за овог филозофа неприхватљиво. Његов крајњи закључак гласи: традиционални свет богова и не постоји, људи ништа не знају о боговима, они поштују приказе које је створила њихова машта. Овај закључак Ксенофан даље користи да изнесе своје гледиште о постојању једног свемоћног божанства које нема лик и које прожима сву

50 Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 48.

51 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 81–95, 327–333; Кито, *Грци*, 237–240.

стварност.⁵² Надаље, он поставља питања о валидности и вредности самог људског знања и потребе за његовим свеобухватним преиспитивањем.⁵³ У источним друштвима појава оваквог начина закључивања, које слободно одбацује традиционалну религију и ауторитете, не може се ни замислити. Очигледно је да се већ крајем VI века пре н. е. спремао нови талас филозофске мисли који ће све аспекте човековог друштва подвргнути анализи и критици.

Потребно је поменути још један облик грчке религиозне праксе који је можда могао да наметне већу униформност веровања и ритуала, и да, потенцијално, буде препрека развоју научне и политичке теорије. У питању су тзв. мистеријски култови чија су веровања и ритуал били специфични и имали велику привлачност. Ови култови су врло стари по свом настанку, можда потичу чак из религије прегрчког (неолитског) становништва јужног Балкана. Данас најпознатији примери овог облика религиозности су елеусинске мистерије (посвећене Деметри и Персефони), самотрачке мистерије (окренуте богу Кабиру са острва Самотраке) и орфичке мистерије (култ Диониса Загреја и хероја-песника Орфеја).

Заједничка карактеристика свих мистеријских култова је њихова тајновитост и ексклузивност – они су били доступни само одабранима који би претходно били „иницирани“ у мистерију кроз одговарајући ритуал. Детаљи учења и природа састанка које су упражњавали посвећеници нису били јавни. Њихов циљ био је сједињене смртног човека са божанством које се постизало кроз посебан ритуал, често уз коришћење средстава која изазивају халуцинације или измењена стања свести. Ови култови су имали и одговарајући митску грађу која их је објашњавала, као и сопствени етички систем, такође само делимично познате ширем кругу људи. Њихову привлачност, поред саме мистичности и романтике коју су поседовали, објашњава и месижански аспект који су садржали: мистеријске религије су нудиле нови живот после смрти кроз трајно сједињење посвећеника са божанством. Ова појава, обећање спасења после смрти, била је потпуно страна грчкој религији у целини.⁵⁴

На први поглед може се чинити да мистеријски култови нуде једну много организованију верску форму, која је, поред свега, имала и несумњиву привлачност за обичне људе и која је можда могла дати чвршћи облик грчкој религиозности и тако се наметнути и грчкој колективној

52 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 134–135; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 480–481; Ђурић, *Историја хеленске етике*, 119–124.

53 Hussey, “The Beginnings of Science and Philosophy in Archaic Greece,” 13.

54 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 3–41.

свести.⁵⁵ Ипак, сам карактер мистерија се томе супротстављао; локално ограничени и врло ексклузивни (готово елитистички) мистеријски култови нису поседовали средства којима би прерасли у масовну религију, нити су уопште томе тежили.⁵⁶

Са које год стране да се погледа, грчка религија није постављала препреке развоју рационалне мисли. Недостатак јединственог верског система, непостојање светих књига и правила, огромно и несређено митолошко предање, те безбројне варијације у ритуалној пракси – све то је допринело развоју друштва у коме се слободно размишља и слободно дискутује.⁵⁷ Овим се не жели рећи да је религија у неком тренутку постала одбачена од стране рационално мислећих интелектуалаца или да је на неки начин превазиђена. Стара Грчка ни у једној фази свог развоја није била култура индиферентна према религији, док су светилишта и митови били предмет великог поштовања и јаким емоција.⁵⁸

Међутим, постоји велика разлика између поштовања традиције и потпуног потчињавања њој. Грци су могли да негују критичко мишљење, да се баве научном теоријом, па и да критикују или чак одбацују религију и опет да задрже извесно поштовање према њој.⁵⁹ Грчка филозофија имала је и отворене атеисте у својим редовима (мада врло мали број),⁶⁰ али ниједан од њих није имао деструктиван однос према традиционалним веровањима – за тако нешто није било разлога и било би супротно њиховој култури и менталитету. Схватање старијих цивилизација да светом управљају богови и безличне силе попут судбине, морало је да се повуче и направи места за рационално поимање света које сматра да су и природа и људско друштво сазидани на одређени правилима која се могу спознати разумом.⁶¹

Остаје да се нагласи последња велика карактеристика која оштро одваја друштвену климу старе Грчке од оне на Старом истоку: развијен индивидуализам. Правац којим се грчка цивилизација кретала у периоду од VIII века пре н. е. и надаље је довео до афирмације индивидуалитета за какву не постоји никаква паралела у ранијим културама. Насупрот претежној анонимности или очито легендарном карактеру стваралаца на Истоку, у грчким градовима се појављују индивидуални уметници,

55 Ibid., 41.

56 Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 170–172.

57 Жан-Пјер Вернан (ур.), *Ликови старе Грчке* (Београд: Слио, 2007), 272–275.

58 Пери, *Интелектуална историја Европе*, 23–24.

59 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 41–44.

60 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 341.

61 Barker, *Greek Political Theory*, 1–2; Пери, *Интелектуална историја Европе*, 23–24; Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 333–341.

књижевници, филозофи, о чијем животу и стварању знамо све више како се приближавамо класичном добу. Растући индивидуализам старих Грка се читава већ у периоду (VIII – VI век пре н. е.) у којем настају најстарија данас сачувана дела грчке уметности, књижевности и филозофије. Изузев самих хомерских епова (чији је аутор легендарна личност о којој ни класични Грци нису знали ништа поуздано) аутори грчких књижевних и филозофских дела су углавном познати, а о многим постоји и низ биографских детаља (порекло, друштвени положај, јавна каријера) који додатно помажу тумачење и разумевање њиховог стваралаштва. Индивидуални филозофи и индивидуални уметници су само део већег процеса ослобађања појединца од окружења наметнутог традицијом и друштвеним нормама, процеса који је у старој Грчкој у односу на њене источне суседе достигао управо спектакуларне размере.⁶² Грчки индивидуализам је вредновао и поштовао лично истицање и достигнућа, што је изнедрило читаву једну компетитивну (агонистичку) културу, која је благотворно утицала на развој уметности и филозофије.⁶³

Процес индивидуализације био је апсолутно неопходан и за настанак политике, у оном смислу како је то схватано у старој Грчкој, као и политичке теорије. Без човека који је имао право и могућност да обликује и објављује сопствене ставове и идеје, да слободно од друштвеног притиска развија критички однос према том истом друштву, не би се могла замислити било каква теоријска наука, па ни политичка теорија. Грци су имали лично схватање државе као заједнице коју чине појединци (наравно, носиоци грађанског права) и у којој појединачне жеље и амбиције треба да нађу своје остварење.⁶⁴ Наравно, ову појаву је много лакше уочити него објаснити. И њени узроци су, по преовлађујућем мишљењу, друштвени.

Грчко друштво овог времена је било нестабилно и променљиво, државне институције су и саме еволуирале у све крупнијим корацима а традиционални ауторитети (краљ, аристократија, сакралне установе) су губиле изузетан друштвени положај или чак потпуно нестајале. Социјална мобилност се појавила као нови фактор у друштвеном животу. Амбициозни појединци, најпре из маргинализованих аристократских група, а онда и из ширих друштвених слојева, продиру у јавни живот, док су неки од њих у сопственој афирмацији отишли тако далеко да су сопствене присталице повели у државне ударе и постали тирани. Поред тога, у VII и VI веку пре н. е. Хелада постаје прва земља монетарне економије у светској историји. Лична несигурност, економска криза,

62 Barker, *Greek Political Theory*, 2–3.

63 Милош Н. Ђурић, *Из хеленских ризница* (Београд: Просвета, 1959), 7–48.

64 Вернан, *Ликови старе Грчке*, 143–146.

колониizacionи покрети и полет прекоморске трговине су довели до масовног исељавања. Људи који немају стално место боравка, било да се ради о политичким изгнаницима, исељеницима који траже простор за нова насеља, поморским трговцима или најамним војницима, постали су уобичајни део класичне грчке историје. До краја VI века пре н. е. овим групама ће се придружити још једна: путујући мислилац (софиста, историчар, географ) који је напустио домовину због истраживања или ради ширења свог учења, што је могло бити и исплативо занимање. Човек који је стекао своје искуство на бројним путовањима и видео различите средине и културе имао је сасвим другу представу о свету али и о себи самом и свом родном граду од неког свог претка који је живео неколико векова раније и читав живот провео у заједници у којој је и рођен.⁶⁵

Ипак, не би требало ићи предалеко и пренагласити дихотомију између колективног и индивидуалног у класичној Хелади. Изразит индивидуализам није био толико карактеристичан за друштво у целини да би довео до његовог рушења, поготово не у стабилним приликама, у каквим је уживала Периклова Атина пре Пелопонеског рата. Најекстремнији примери самоистицања појединца су углавном били ограничени на политичке авантуристе и неке софистичке мислиоце. За већину Хелена постојала је права мера између заједничких интереса и потребе и жеље за индивидуалном афирмацијом, јер се сматрало да је најбољи вид испуњења појединца управо јавна каријера у јавном интересу. Такав дуализам се показао врло благотворним за развој политичке праксе у свим њеним облицима и за настанак политичке теорије.

Демократско друштво, најпре у Атини а временом и у већем делу Грчке, снажно је наглашавало бављење јавним пословима као најчаснијом активношћу било ког слободног појединца. Ово схватања је опстало у грчкој и грчко-римској цивилизацији много после завршетка класичног доба и сумрака Атине као центра политичке моћи. Сваки способан и слободан човек је могао да искористи своје време и средства како је желео, али су му васпитање и околина снажно сугерисали да је најпожељније окренути се јавном животу. Напротив, повлачење из јавности је за старе Грке значило личну неспособност, слабост или настраност. Мањи број људи је могао да остане сасвим равнодушан према јавном позиву, док су му се многи истакнути појединци посветили, у оној мери у којој су им околности и могућности то допуштале. Уз то, било је и оних који су политици и државним установама приступили са сасвим друге стране – кроз филозофску теорију.

65 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 249–257.

Појава најстаријих теоретичара политике

Политичка теорија, аутентични производ грчке филозофске мисли, појавила се тек током V века пре н. е., у време када су сви претходно описани процеси били већ увелико на делу. Било је потребно да се све повољне околности сложе како би се појавило систематско и рационално изучавање државе, њене управе и њених институција. За прве генерације грчких мислилаца, које су живеље у VI и почетком V века пре н. е., друштво и политика нису били од примарног интереса.⁶⁶ Објашњење материјалног света, његовог настанка и физичких закона су биле теме најранијих филозофа.⁶⁷ Само уз највећи напор данашњи научници откривају у њиховим делима, која су, најзад, и сачувана само у фрагментима, трагове друштвених ставова и политичке теорије. Рани јонски филозофи, питагорејци и припадници Елејске школе се нису бавили политичком теоријом, чак и у случају да тај појам узмемо изузетно широко; космолошка питања су имала примат у њиховој свести.⁶⁸ Питагорејски утицај на касније филозофе (међу њима и Платона) се углавном своди на мистику бројева и етичко учење о три основне групе људи (једни су склони мудрости, други почастима а трећи стицању).⁶⁹ Анаксимандар је, према ономе што знамо, само на једном месту помињао људско друштво, ради повлачења паралеле између природног света материје и вештачког света људи. И Хераклит се ограничавао на формалне аналогije и узредна спомињања.⁷⁰

Како је класична грчка цивилизација ишла ка својој зрелости, нарочито од средине V века пре н. е., интересовање филозофа се померило од физичке природе ка анализи човека и друштва. Ова транзиција је била условљена појавом демократског типа грчког града-државе. Атина је свакако најпотпуније познат случај, али крајем VI и почетком V века пре н. е. било је више градова у којима је успостављен демократски поредак, а број им се знатно увећао током наредног века. Атина је тек у V веку пре н. е. постала водећи интелектуални центар

66 Janet Coleman, *A History of Political Thought from Ancient Greece to Early Christianity* (Oxford: Blackwell 2000), 9–13.

67 Коплстон, *Историја филозофије I*, 112–115; Пери, *Интелектуална историја Европе*, 24–26.

68 Guthrie, *Povijest grčke filozofije 1*, 37.

69 Barker, *Greek Political Theory*, 53–58; Ђурић, *Историја хеленске етике*, 108–118; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 476–480.

70 Хераклит приступа људском друштву са моралне дистанце, изразито елитистички: „Какву мудрост или свест има маса? Многи (од њих) су зли, мало је добрих.“ или „Један човек за мене вреди колико десет хиљада других, само ако је најбољи.“; цитирано према Barker, *Greek Political Theory*, 59; Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 135–137; Ђурић, *Историја хеленске етике*, 133–134; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 481–485.

Грчке и, захваљујући свим погодностима које је нудила, у релативно кратком раздобљу привукла је највећи број филозофа и стваралаца из других градова. Прву генерацију великих атинских филозофа (од око 460. пре н. е.), предвођену Анаксагором, чине претежно досељеници из Јоније и још увек филозофи природе.⁷¹ Међутим, интелектуална клима се драстично променила у наредне три-четири деценије. Већ је Архелај Атињанин, Анаксагорин ученик и, по једној висти из позне антике (Диоген Лаертије) Сократов учитељ, био уједно и последњи атински филозоф примарно окренут проучавању физичког света.

Прихвативши у себе бројне стране мислиоце, Атина је постепено обликовала њихова интересовања у новом смеру. Динамична политичка дешавања, развијене државне институције, слобода јавне речи и огромна потреба за њом су нужно изазвали скретање интересовања са објашњавања физичког света на теорију људског друштва.⁷² Сами Атињани су волели да верују да постоји директна веза између политичког уређења једне државе и њене успешности – док је Атина низала успехе у спољној политици, то је коришћено као аргумент да је и њен поредак најбољи. Поједностављено речено, атинска средина је мислиоцима који су живели у њој наметала одређене теме.⁷³ Најзад, после више од једног века интелектуалне преокупације објашњењима материјалног света, могла се очекивати реакција која би интересовања померила на нека друга питања: човека, друштво, морал и политику.

Нова духовна клима је произвела и мислиоца новог типа: софисту. Ова реч у грчком језику значи просто „мудрац“ а користила се генерално за све филозофе до дубоко у IV век пре н. е. Негативно значење које јој приписују многи модерни тумачи није одрживо и углавном води порекло из неких ставова у Платоновим дијалозима.⁷⁴ Платонов имагинарни Сократ се у многим фиктивним разговорима супротстављао софистима и, разуме се, редовно излазио као победник у дискусији. Желећи да дистанцира себе и Сократа од осталих теоретичара свог доба, Платон је свесно избегао коришћење речи „софиста“ за Сократа и његове ученике, иако је и сам Сократ називан софистом од стране савременика. То нужно код оних који читају његове дијалоге ствара утисак о софистима као мислиоцима малог домета који уз себе немају развијенији теоријски систем, већ све адуте у дискусији стављају на покушај да игром речи и логичким недоследностима збуне саговорника. Оваква негативна слика софиста, мада разумљива из перспективе Платонових мотива, не слаже се са ставом који су Грци генерално имали о њима и који је био много позитивнији, нити је исправна

71 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 155–157; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 491.

72 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 175–177.

73 Barker, *Greek Political Theory*, 60–62; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 497–498.

74 Ehrenberg, *From Solon to Socrates*, 330.

из угла значаја који они имају у историји грчке друштвене теорије. „Сама реч софист имала је испрва шире значење и није била погрдна, јер су први мудраци сами себе тако називали; истим именом обележаваху се и велики песници, философи, музичари, државници.“⁷⁵

На примеру појединачних софиста се најбоље види дејство свих оних фактора који су у ранијем тексту издвојени као нужна подлога настанку политичке теорије: слободно политичко окружење, лишено притиска традиционалних ауторитета; неоптерећеност друштвеним конзервативизмом; превага рационалности над другим облицима свести; постојање индивидуалног и независног ствараоца. Софисти као да су били отелотворење последњег фактора – њихов необуздани идеализам је у појединим случајевима ишао до потпуне негације читавог поретка који су створили људи. Многи од софиста су провели свој живот као путујући говорници и учитељи, који су своју теорију предавали свима који су желели да је слушају и могли за њу да плате.⁷⁶ Други су нашли стабилност за рад у Атини (огромна већина) или другим градовима оног доба, понекад под покровитељством неке моћне личности. Већ и сама чињеница да је сразмерно велики део софиста могао да живи од интелектуалне делатности, радећи као наставници и говорници, говори много о великом степену развитка који је достигла Хелада класичног доба. „Комерцијални“ успех појединих софиста и њихов обичај да наплаћују своја јавна предавања касније ће оштро нападати Платон и Аристотел.⁷⁷

Данас су познати ставови и дела само мањег броја софиста а притом ниједно није сачувано у целини или бар већем обиму – сви остали су за нас само имена. На основу онога што знамо тешко је и покушати сумирање њихових ставова: они су међусобно веома различити по својим интересовањима, проблемима који су себи постављали, путевима решавања и коначним одговорима. Заједничке су им теме, које се углавном држе света који је створио човек. У свом критичком ставу према људским институцијама, софисти углавном нису показивали суздржавање а њихов снажан индивидуализам је приметан свугде, при чему његова улога није увек конструктивна. Коментарисали су, анализирали и објашњавали људско друштво, његов настанак и развој, државу, власт, државне институције, религију, веровања, породицу итд. Бавили су се и праксом и теоријом јавног говорништва, те су поставили темеље реторике као посебне дисциплине, која ће имати истакнуто место у даљој историји грчке културе.⁷⁸

75 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 178.

76 *Ibid.*, 179–180.

77 Barker, *Greek Political Theory*, 66–69; Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 286–291; Ehrenberg, *From Solon to Socrates*, 331; Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 420–422.

78 Коплстон, *Историја филозофије I*, 119–123.

Узалудно је и покушавати дати обједињену слику софистичких учења јер софисти нису били никаква филозофска „школа“. Поједини софисти су се могли разликовати међусобно колико и каснији филозофи од њих.⁷⁹ Међутим, свима је било заједничко одбацавање интересовања и приступа ранијих филозофа-природњака и фокус на теме које можемо описати као политичка теорија, друштво и етика. Дакле, до око 400. године пре н. е. политичка теорија је била поуздано утемељена као грана филозофије. Теоријска дискусија о држави, државним установама, власти, законима, друштву постала је део филозофске баштине античке Хеладе и то, може се слободно рећи, њен средишњи део. Софисти, први прави теоретичари политике у историји света, били су производ јединствених околности које је нудила стара Грчка и Атина као њен центар. Несталност, полемичност, индивидуалност која је ишла до негације читавог друштва, неоптерећеност обичајима и традицијом, као и скептичност према постојању апсолутних истина су основне карактеристике старих софиста.⁸⁰ Њихове мане и ограничења су такође знатне, нарочито ако се упореде са грчком политичком теоријом V века пре н. е. Нико од софиста није имао интелектуалну величину или ширину једног Платона или Аристотела и њихови ставови у свој својој радикалности данас често изгледају сирово, чак наивно, а у сваком случају недовољно аргументовано. Међутим, „када је реч о историјској оцени софистике, човек се не сме одмах ослањати на Платонов негативан суд, јер Платону је, у његову односу према њој, главни циљ био да до краја развије и изгради своје противничко стајалиште, и зато он није обраћао пажњу на њене позитивне резултате.“⁸¹

Као што је један век претежног интересовања за питања материјалне природе произвео реакцију у виду софиста, тако је пола века доминације софиста у интелектуалном животу Атине довело до реакције кроз појаву Сократа и његових ученика. У погледу политичке теорије, школе које ће временом основати Исократ, Платон и Аристотел ће и дубином и ширином анализе далеко превазићи све што су софисти писали. Али значај софиста као теоретичара политике је много већи од снаге или трајности њихових теорија. Они су у окриље науке довели политичку теорију и показали могућности теоријске анализе политике. У историји политичких теорија старија софистика представља прву и стога неопходну и веома важну фазу.⁸²

79 За преглед учења важнијих и боље познатих софиста види: Ђурић, *Историја хеленске етике*, 180–225; Коплстон, *Историја филозофије I*, 124–133.

80 Пери, *Интелектуална историја Европе*, 26–27.

81 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 225.

82 Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 504–505.

Закључак

1. Политичка теорија је оригинални производ старогрчке цивилизације, који се као такав није јавио у цивилизацијама које су претходиле или јој биле савремене. Појава политичке теорије је директно везана за постојање рационалне теоријске науке а одсуство више важних фактора спречило је да се теоријска наука појава у некој од земаља старог Истока.

2. Друштвима Истока су доминирали чврсто успостављени традиционални ауторитети (двор и храм). Она су била врло конзервативна и еволуирала постепено, у врло малим корацима. Гледање на свет су обликовали религија и мит, уз сасвим слабе трагове рационалне свести, а изразит колективизам друштва гушио је развој индивидуалних стваралаца. Из ових разлога ни у Грчкој, у најстарије доба њене цивилизације, није настала политичка теорија.

3. Друштвени контекст мало оптерећен традиционалним ауторитетима био је нужан за настанак научне политичке теорије. Тај контекст је у старој Грчкој настао са формирањем полиса, града-државе грчког типа који настаје у VIII веку пре н. е. и убрзано се развија у наредним вековима. Динамичан развој полиса је најпре поткопао традиционалне ауторитете а затим и само друштво учинио мање конзервативним и спремнијим на промене.

4. Специфичан карактер грчке религије и креативна улога коју је мит имао су остављали пуно простора и за друге облике свести. Изузев неких мистеријских религија, грчки култ није показивао теократске претензије. Када се, почетком VI века пре н. е., јавила рационалистичка филозофска мисао, она је у религији и миту нашла инспирацију, а не препреку.

5. Развијенији грчки градови су већ до VI века пре н. е. поседовали врло индивидуализовано друштво, другачијег типа од заједница на Истоку којима је доминирала колективна свест. Ослобађање појединца је омогућило низу способних и активних личности да изађе из традиционалних оквира и да се посвети филозофији и науци.

6. Рана грчка филозофска теорија (до половине V века пре н. е.) била је претежно окренута питањима објашњења материјалног света – изван тога се ограничавала на тумачења морала и религије. О људском друштву и државама постоје само узгредне напомене код раних филозофа, али не и систем политичке теорије.

7. Сви фактори који су водили ка стварању политичке теорије су се сложили на једном месту тек у Атини V века пре н. е. Својим развијеним демократским институцијама и интензивним политичким животом, Атина је била средина у којој се морало јавити повећано интересовање за питања управљања државном и друштвом. Преко једног века доминације

филозофије природе је уједно изазвало реакцију међу интелектуалцима, који су тражили и неке друге теме.

8. Путујући филозофи-учитељи, у своје време познати као софисти, били су први прави теоретичари политике. Мада је мали број софиста био пореклом из Атине, већина њих је на својим путовањима дошла у Атину и тамо провела најкреативнији део живота. Политичка теорија софиста је врло разноврсна али свима је карактеристичан изразит индивидуализам и критички став према државним и друштвеним установама, који је у појединим случајевима прелазио у нихилизам. Њихова политичка теорија ће од краја IV века пре н. е. бити превазиђена развијенијим схватањима Сократа и његових следбеника. Место софиста у историји политичких теорија је веома значајно. Они су, у различитој мери, утицали на Платона, Исократу и Аристотела, а преко њих и на касније теоретичаре.

Извори:

Аристотел, *Политика* (прев. Љиљана Црепајац). Београд: Култура, 1988.

Тукидид, *Пелопонески рат* (прев. Душанка Обрадовић). Београд: Просвета, 1999.

Литература:

Balot, Ryan K. *Greek Political Thought*. Oxford: Blackwell, 2006.

Barker, Ernest. *Greek Political Theory: Plato and his Predecessors*. London: Methuen & Co., 1970.

Barnes, Jonathan. *The Presocratic Philosophers*. London: Routledge, 1982.

Бордман, Џон, Џаспер Грифин и Озвин Мари, ур. *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*. Београд: Clio, 1999.

Coleman, Janet. *A History of Political Thought from Ancient Greece to Early Christianity*. Oxford: Blackwell 2000.

Чедвик, Џон. *Микенски свет*. Београд: Утопија, 2002.

Ђурић, Михаило. *Хуманизам као политички идеал*. Београд: Терсит, 1995.

Ђурић, Милош Н. *Историја хеленске етике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.

———. *Историја хеленске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.

———. *Из хеленских ризница*. Београд: Просвета, 1959.

Ehrenberg, Victor. *From Solon to Socrates*. London:, 1972.

———. *The Greek State*. London: Methuen & Co, 1972.

Guthrie, William K. C. *Povijest grčke filozofije 1: Raniji predsokratovci i pitagorovci*. Zagreb: Naklada Jurčić, 2005.

Hammond, Mason. *City-State and the World State in Greek and Roman Political Theory until Augustus*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1951.

Hammond, Nicholas G. L. *A History of Greece to 322 B.C.* Oxford: Clarendon Press, 19632.

- . *The Classical Age of Greece*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1975.
- Hussey, Edward. “The Beginnings of Science and Philosophy in Archaic Greece.” In *A Companion to Ancient Philosophy*, ed. Mary. L. Gill and Pierre Pellegrin, 3–19. Oxford: Blackwell, 2006.
- Касон, Лајонел. *Библиотеке старог света*. Београд: Clio, 2004.
- Кито, Хемфри. Д. Ф. *Грци*. Нови Сад: Матица српска, 1963.
- Коплстон, Фредерик. *Историја филозофије I: Грчка и Рим*. Београд: БИГЗ, 1988.
- Курт, Амели. *Стари исток*. Први том. Београд: Завод за уџбенике 2004.
- Пери, Марвин. *Интелектуална историја Европе*. Београд: Clio, 2000.
- Popkin, Richard. H., ed. *The Columbia History of Western Philosophy*. Columbia University Press: New York, 1999.
- Roskin, Michael. G. “Introduction.” In *Political Science*, ed. Ann Hosein, viii–xv. New York: Rosen Publishing, 2016.
- Roskin, Michael G., Robert. L. Cord, James. A. Medeiros, and Walter S. Jones. *Political Science: An Introduction*. Boston: Longman, 2012.
- Ростовцев, Михаил. *Историја старог света*. Нови Сад: Матица српска, 1974.
- Стефановић, Данијела. *И беше попут птице у кавезу: студија о историји и култури Старог истока*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Вернан, Жан-Пјер, ур. *Ликови старе Грчке*. Београд: Clio. 2007.

Summary

Iva Smiljanić

Why was the Political Theory Created in Ancient Greece?

Key words: Ancient Greece, Ancient Near East, political theory, political philosophy, history of philosophy, sophists

That political philosophy and political theory as such, appeared in Classical Greece and not before or elsewhere, is a hard and indisputable fact of modern scholarship. But to acknowledge and perceive a fact is one thing, to explain it quite another. Why were the ancestors of modern scientific and philosophical disciplines created in Ancient Greece and not somewhere else is a difficult question that was tackled by many capable researchers from various fields, in the last two centuries. Philosophers, historians, archaeologists, philologists and students of politics, to name but a few of these fields, approached the problem from different angles, and gave many answers to it, both valid and unsound. Many of the more simplistic explanations, especially those that seek to connect the “Greek miracle” with a single factor, are now considered obsolete and are no longer taken seriously. But this difficult and intriguing problem remains.

The question can be rephrased in several different ways, some of which could potentially open new approaches to the problem. For example, we could ask why didn't the cultures of the Ancient Near East, with their grand achievements in many fields of creativity, produce science, philosophy or political theory, in the ways the Greeks did. The answer can be obtained by a deeper analysis of social and cultural conditions in Ancient Mesopotamia and Egypt, and other ancient Eastern cultures. Once we understand that these are hierarchical and bureaucratic societies, dominated by the two pivotal institutions – the ruler's court and the temple – where the world view was shaped predominantly by the religious and mythical concepts, and where the individuality of any single person (apart from the king himself and his immediate surroundings) was subordinated to a collective mentality, identity and interests, the question seems much easier to answer. But what about the Ancient Greece?

Political philosophy appeared late in the development of the Greek civilization. It is a fairly complicated and abstract creation, and perhaps we shouldn't expect anything else, but a specific social and cultural development played a significant part in this outcome. The earliest phase of Greek civilization, the so-called Mycenaean civilization of the Late Bronze Age, was in many respects similar to the contemporary societies in the Near East. Unsurprisingly, it did not (so far as we know) produce anything in the way of later Greek philosophy. It was only much later, after the turmoil of the Homeric age and the social conflicts of

the early Archaic period, that the first seeds of what will eventually become the Greek philosophy can be observed. But to reach the proper political philosophy, one has to wait further still. The first Greek philosophers, of 6th century BC, were generally not interested in questions of power, government or human society as such. The shift from the philosophy of physical world and the inquiry into religious concepts, towards more humanistic theory begins in the middle of the 5th century BC. Among the sophists of the later 5th century there are several intellectuals that can be properly described as the earliest political philosophers. Their actual influence was wide and lasting, but in the later generations their fame was eclipsed and obscured by the rise of several Socratic schools. In the 4th century BC Plato, Aristotle and their disciples and contemporaries will create mature and highly developed systems of political theory.

The single most important factor in the creation of the political theory was the social and political context of the Classical Greek world. The general line of the development of Greece during the Archaic age (8th to 6th centuries BC) was toward more open and less traditional society. Political development in many cities (though, by no means in all of them) went in the direction of the greater participation of the common citizens in the decision-making process. This culminated in the first forms of government where majority of citizens actually run the state (early democracies, such as the late 6th century Athens). Almost as important is the specific nature of Greek religion and its institutions. Without firm and rigid systems of belief and without the priestly class similar to those in the Ancient Egypt, Babylonia or Judea, the Greek religion was never a treat to free and critical thinking. The Greek thinkers could draw upon their religious and mythical heritage or they could approached it creatively, or they could simply ignore it – all paths were open to them, without any form of pressure or obligation as to which should they choose. Another factor is the establishment of a rich and open environment that encouraged examination, criticism and debate. Athens of the 5th century BC combined significant levels of material wealth (both public and private) with the almost total freedom of speech and with the high esteem for intellectual work in general. The natural consequence of this state of affairs was the immigration of many capable intellectuals, alongside artists and artisans into Athens. Many of the great Athenian philosophers of the 5th and 4th centuries BC weren't Athenians by birth.

Multiple other valid factors and causes could be mentioned. It is important to note that no single explanation can account for the appearance of the political theory. Only a specific combination of various influences could create an environment capable of producing philosophy and political theory. Such situation was shaped for the first time in the Classical Greece. Once the political theory was born, its importance for the intellectual history of the Western world, and the world at large, was ensured. It has a clear continuity between the Ancient and the Modern world. The development of political theory after the Classical Age was uneven, but it was never completely interrupted.